

Γιάννης Ιμβριώτης:

Η αναβολή της ολοκληρωμένης φιλοσοφικής σύνθεσης*

Η θεωρητική εργασία των ελλήνων μαρξιστών, και ειδικότερα η φιλοσοφική τους συγγραφική δραστηριότητα, δεν υπήρξε ευκαταφρόνητη κάποτε μάλιστα κατόρθωσε να υπερβεί τα τοπικά της όρια και να προσφέρει ερεθίσματα παγκόσμιας εμβέλειας, χωρίς βέβαια να παραβλέπει τα προβλήματα που έθετε η ελληνική κοινωνία και η πλούσια πολιτιστική της παράδοση. Στη μεταπολεμική περίοδο ως τη Μεταπολίτευση επιβάλλονται τρεις γενιές μαρξιστών, που στην πλειοψηφία τους σταδιοδρόμησαν σε ελληνικά ή ξένα πανεπιστήμια (πριν ή μετά την ένταξή τους στο κομμουνιστικό κίνημα): η πρώτη επαναδιατυπώνει τις φιλοσοφικές της αντιλήψεις ή ελέγχει την τελική τους μορφή στο έδαφος της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας· η δεύτερη αποδεσμεύεται οριστικά από το πεδίο των προπολεμικών ψυχολογικών της διερευνήσεων και επιχειρεί να παρέμβει στην κοινωνική και πολιτιστική επικαιρότητα· η τρίτη προβαίνει σε συστηματικές αναλύσεις θεμάτων φιλοσοφίας της φύσης, του κράτους και της ιστορίας. Συχνά είναι ευδιάκριτες οι οφειλές και η επίγνωση της συνέχειας, ιδίως σε ορισμένες θεωρητικές προκείμενες της εργασίας τους, μολονότι διαφαίνονται ευχερώς και τα πειστήρια της ασυνέχειας, τόσο στην επιλογή των θεμάτων όσο και στην ιδιαίτερη μεθοδολογική σκευή με την οποία τα προσπελάζουν. Στη δεύτερη γενιά πρωταγωνιστεί το ζεύγος Ιμβριώτη και ο Μ. Παπαμαύρος. Η Ρόζα είχε, βέβαια, εκδηλώσει τη συμφωνία της με το εννοιολογικό apparatus του «ιστορικού υλισμού» κατά τη δεκαετία του '20. Με τη συμμετοχή της στην Αντίσταση και την (επαν)ένταξή της στην κομμουνιστική Αριστερά, θα αφιερωθεί στη συνέχεια, ως μέλος της ηγεσίας της ΕΔΑ, στη συγγραφή μικρών μελετών που ανασυγκροτούν τη φιλοσοφική θεμελίωση των ψυχοπαιδαγωγικών της αντιλήψεων, με γνώμονα τις αρχές του «διαλεκτικού ματεριαλισμού» και με την πρόθεση να διασωθεί ο «πραγματικός ουμανισμός» από την «απάνθρωπη κοινωνία των ιμπεριαλιστών αποικιοκρατών».

Ο Γιάννης Ιμβριώτης ξεκίνησε ως μελετητής του Freud, δημοσιεύοντας εικοσιπεντάχρονος —το 1923—, στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, εκτενή μελέτη για την ψυχανάλυση. Ακολούθησαν οι πραγματείες του για την παθολογική μνήμη και τη μορφολογική ψυχολογία, για να συντελεστεί, το 1939, η μετάθεση των ενδιαφερόντων του προς τη φιλοσοφία,

Ο Παναγιώτης Νούτσος είναι καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

* Για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση αυτής της ανακρίνουσας βλ. το βιβλίο μου: *Η οσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμ. Β' (1992), σσ. 470-473, τόμ. Γ' (1993), σσ. 452-454, 443, 459, 472, 641, τόμ. Δ' (1994), σσ. 83-86, 403-409.

με τη μονογραφία που αφιέρωσε στη σκέψη του Bergson, δηλαδή σ' ένα θέμα που συγκίνησε πλειάδα ελλήνων διανοητών του μεσοπολέμου. Ο Ιμβριώτης στη διάρκεια της Κατοχής πρωτοστατεί στην αντιστασιακή κίνηση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και εντάσσεται στο ΕΑΜ. Το πρώτο κείμενο με το οποίο δημοσιοποιεί την ιδεολογική του στροφή είναι η εργασία του «*Ο Γληνός φιλόσοφος*», που θα συμπεριληφθεί στο αφιέρωμα των εκδόσεων «Τα Νέα βιβλία» για τον Δ. Γληνό. Με την παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρήσω να ανιχνεύσω τις κύριες δομές της σκέψης του Ιμβριώτη, κατά τη μαρξιστική του περίοδο, και συνάμα να αναζητήσω επαρκή τεκμήρια, «ενδογενή» και «εξωγενή», για την κατανόηση των λόγων που τον έκαναν να αναβάλλει κάθε φορά το εγχείρημα για την ολοκληρωμένη αποτύπωση των φιλοσοφικών του αντιλήψεων.

Μετά την παύση του, το 1946, και κατά τη διάρκεια της εκτόπισής του, ως το 1951, οπότε θα εκλεγεί βουλευτής της ΕΔΑ, συνεργάζεται στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*, αναλύοντας, λόγου χάρι, με το νέο ιδεολογικό πρίσμα το ιδανικό της νιότης του, το δημοτικισμό, ή συζητώντας το πρόβλημα της υποκειμενικότητας. Ήταν η στιγμή, στην κορύφωση του εμφυλίου πολέμου, που είχε διεισδύσει στις παρυφές της αριστερής διάνοξης ο υπαρκτισμός και ο περσοναλισμός, μολοντί ήταν κάπως έτοιμο το έδαφος να καρπίσει στα «λαϊκοδημοκρατικά» ιδεολογήματα που είχαν εμπνεύσει, π.χ., την ποίηση του Ν. Βρεττάκου. Αξιοπρόσεκτη είναι η κατακλείδα του δοκιμίου που τιτλοφορείται «*Η "μοίρα του ατόμου" και οι μοιραίοι απολογητές της*», ως προτύπωση κατοπινών επεξεργασιών, και στο οποίο συζητά τη σχέση ελευθερίας και ανάγκης, στο πεδίο της φύσης, της κοινωνίας και της βούλησης του ανθρώπου (1949).

Το δοκίμιο αυτό, τελευταίο της μετακατοχικής σειράς, στο οποίο η βεβαιότητα για τη γονιμότητα της «διαλεκτικής» μεθόδου δεν αντιστοιχεί σε μια ανάλογη εμπάθνηση του τρόπου χρήσης της, προοιωνίζει την ενασχόληση του Ιμβριώτη από την άρση της εκτόπισής του ως τη μεταπολίτευση, οπότε θα δώσει ορισμένα αυτοτελή δημοσιεύματα με το δοκιμακό φιλοσοφικό λόγο, με τον οποίο σε συγκεκριμένες κάθε φορά αφορμές επιχειρεί να προσφέρει μια ευσύνοπτη «διαλεκτική» παρέμβαση στην επικαιρότητα των ιδεών. Η πολιτική συγκυρία, όταν κυριαρχεί η μετεμφυλιακή ανασυγκρότηση και συσπείρωση των δυνάμεων της Αριστεράς, και ίσως η επίγνωση ότι η κομματική ένταξη δεν αρκεί για τη μαρξιστική κατάρτιση, ιδίως σε μια εποχή που θραύεται η παγερή ακινησία των κωδικοποιήσεών της, δεν επέτρεψαν στον Ιμβριώτη να πορευτεί από τις επιμέρους δοκιμές στην ώριμη φιλοσοφική σύνθεση. Ακόμη, δεν είχε αποδεσμευτεί από το αντικείμενο των σπουδών του και των μεσοπολεμικών του συγγραμμάτων, την ψυχολογία, μολοντί κι εδώ επιβάλλεται τώρα η «διαλεκτική» ανατοποθέτηση της προβληματικής της, με την υιοθέτηση της παβλοφικής διδασκαλίας. Δεν είναι παράξενο που ο Ιμβριώτης έβλεπε στον Γληνό μια ομότροπη πορεία προς την ιδεολογική ωρίμανση και μια ομόλογη συναγωγή της καρποφορίας της, ανολοκλήρωτη και περιορισμένη σε σχεδιασμούς των οποίων συνεχώς θα αναβαλλόταν η εκτέλεσή τους. Και όπως αυτός, μεγάλο μέρος της διανοητικής του ικμάδας αφιέρωσε στην απόκρουση των «πνευματικών μορφών αντίδρασης», με ελληνική ή ξένη προέλευση, πάντα όμως με άμεσες επιπτώσεις στην εγχώρια σκέψη, στις βιβλιοκρισίες έργων κομμουνιστών διανοουμένων και, κάποτε, στη σύνθεση μικρών δοκιμίων με θέμα την επιστήμη και την τέχνη. Έτσι, με την προσκόλληση στη μορφή του Γληνού, που προβάλλει κατά τη γνώμη του

«πάντα ολοζώντανη στη μνήμη του λαού» (1964), και χωρίς οδηγούς με συγκροτημένη μαρξιστική σκέψη —ο Lucàcs, που ευκαιρητοποίησε τον Θεοδωρίδη στις αρχές της δεκαετίας του '50, είχε κιόλας διασυρθεί, μετά την «αντεπανάσταση» του 1956, ως οπαδός της «ιδεολογικής συνύπαρξης» και «ρεβιζιονιστής» που ουδέποτε ξεπέρασε την «αστικοφιλελεύθερη» κοσμοθεωρία (Fogarasi, *Η Αυγή*, 26-7-1959), ενώ την ίδια τύχη είχε και ο Garaudy μετά την καταστολή της τσεχοσλοβακικής «άνοιξης» —, αρκούμενος στην αξιοποίηση εγχειριδίων και δημοσιευμάτων που μετέφραζαν από τα ρωσικά οι εκδόσεις Dielz της DDR, το επίσημο φιλοσοφικό της περιοδικό, και κάποτε η *Pensée*, ο Ιμβριώτης δεν κατόρθωσε να επεξεργαστεί μια συνεκτική θέση (όχι ανασκευή της αντίθεσης) που να εκφράζει την πνευματική του ωριμότητα. Παρά τις αποσπασματικές και μέτριες επιδόσεις του, ο Ιμβριώτης υπήρξε, μετά το θάνατο του Θεοδωρίδη και του Κορδάτου, η αδιαφιλονίκητη κορυφή των θεωρητικών της ελληνικής Αριστεράς και ο συνήγορος, ως μέλος του Κέντρου Μαρξιστικών Μελετών και Ερευνών, ενός «δημιουργικού διαλόγου» του εγχώριου στοχασμού με τη «συνειδητή έκφραση της σημερινής ιστορικής στιγμής», το μαρξισμό (Μάιος 1966).

Οι βιβλιοκρισίες του, που δημοσιεύονται κυρίως στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, μαρτυρούν το εύρος των ενδιαφερόντων, τις δυνατότητες της ευθυκρισίας και το στίγμα του θεωρητικού του εξοπλισμού. Παράλληλη λειτουργία έχουν οι απόπειρες κριτικής ανασκευής θέσεων που ο ίδιος καταπολεμά, ακριβώς ως ευκαιρίες για σύντομο έλεγχο της μαρξιστικής του μεθόδου σε θέματα άμεσης ιδεολογικής τριβής. Με όμοια αναιρετική στόχευση, αλλά με ευρύτερο πεδίο αναφοράς, εμφανίζονται εκτενέστερες δοκιμές στις οποίες πραγματεύεται ιδεολογικές ροπές του μετεμφυλιακού ελληνικού στοχασμού, είτε ως καταξίωση του «αντιστασιακού ανθρώπου» είτε, κυρίως, ως εκλαΐκευση των πολιτικών επιλογών της αντικομμουνιστικής εξουσίας. Στο θεωρητικό όργανο της ΕΔΑ *Ελληνική Αριστερά*, ο Ιμβριώτης επιχειρεί μια συνολική κριτική των «αξιών του νεοελληνικού πολιτισμού», με έκδηλη τη φόρτιση της μεσοπολεμικής αριστερής εννοιολογίας και τις συναφείς οφειλές στον Γληνό. Μια τρίτη κατηγορία δοκιμών, που καλύπτουν μια δεκαετία, βασίζονται σε αυστηρότερη εννοιολογική ανάλυση και μαρτυρούν ευκρινέστερα τη μαρξιστική του κατάρτιση στη σφαίρα της φιλοσοφικής σκέψης, αποτελούν ορισμένες σύντομες μελέτες του για τη μαγεία, την τέχνη και το «σοσιαλιστικό ανθρωπισμό», οι οποίες, ωστόσο, διαχέονται και συνάμα αντλούν από τα υπόλοιπα δοκίμια που μόλις μνημονεύσαμε. Τον ενδιαφέρει, όπως και τον Θεοδωρίδη, η υπεράσπιση της επιστημονικής ερμηνείας του κόσμου από το «αντιορθολογικό κίνημα» και την εισβολή του «μεσαιωνικού ανθρώπου», που με το δέος του «μυστικού κοσμικού ρυθμού» προσπαθεί να αλυσοδέσει το «λογικό και μηχανικό Προμηθέα» της νεότερης εποχής. Κατά τη γνώμη του, οι αρνητές της επιστήμης και της τεχνικής συγχέουν τα αίτια με τα αποτελέσματα, εκφράζουν την κρίση της αστικής κοινωνίας που στερεώθηκε με τη δύναμη του λογικού και τώρα σαν «αληθινός Κρόνος» επιζητά να κλονίσει την εμπιστοσύνη του «κοινωνικού συνόλου» στις επαναστατικές του δυνατότητες (1955).

Η φιλοσοφική ωριμότητα του Ιμβριώτη αποτυπώνεται στο τελευταίο του έργο με τίτλο *Δοκίμια μαρξιστικής φιλοσοφίας* (1978), που απαρτίζεται από τρία εκτενή μελετήματα με νοηματική αλληλουχία (αφορούν γνωσιοθεωρητικές και οντολογικές πτυχές του «διαλεκτικού υλισμού») και με έκδηλη τη μεγαλύτερη αυστηρότητα των εννοιολογικών αναλύσεων. Ο μαρξισμός νοείται ως η «συνειδέστερη υλοκρατική κοσμοαντίληψη», που θεμελιώνει τις αρ-

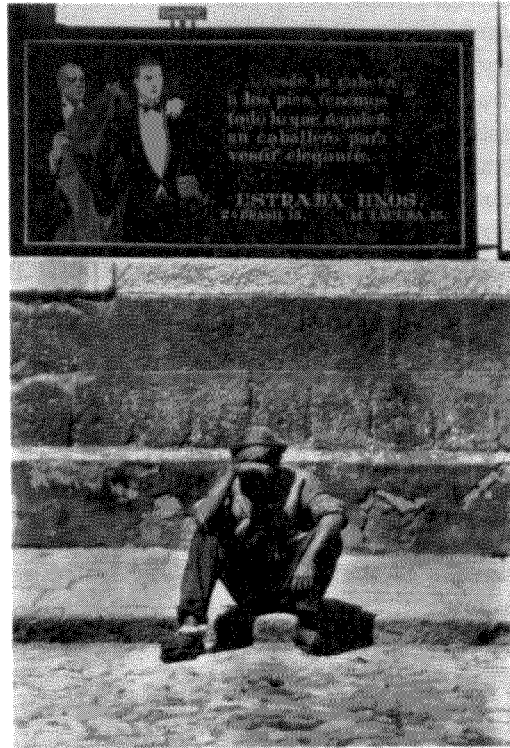
χές της στην επιστημονική γνώση και, επομένως, εναντιώνεται σε «κάθε μαγεία» που σκοτίζει το ανθρώπινο πνεύμα, αλλά και στρέφεται στον «ιστορικό άνθρωπο» για να συνδέσει διαλεκτικά τη θεωρία με την πράξη. Η τάση του μαρξισμού να μη δογματίζει, αλλά ολόένα να πλουτίζεται, δεν αντιφάσκει με την παροδοχή ότι αυτός συνιστά «οργανωμένο όλο με αυστηρή εσωτερική συνέπεια». Το πρώτο μέρος του βιβλίου εξετάζει τα αισθήματα με γνωσιοθεωρητική σκοπιά και με την πρόθεση να ανασκευαστεί ο αγνωστικισμός και ο εμπειριοκριτικισμός (καθώς και όλες οι παραλλαγές του σύγχρονου «νεοθετικισμού»), που ωθεί στην υποτίμηση της επιστημονικής γνώσης και τελικά στο «μυστικισμό». Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται τη θέση της «διαλεκτικής υλοκρατικής φιλοσοφίας» για την αφαίρεση, την ουσία και το νόμο. Χωρίς να προτείνονται δύο ολότελα χωριστές «βαθμίδες» της γνώσης, που θα αντιστοιχούσαν στο «συγκεκριμένο» της αίσθησης και το «αφηρημένο» της διάνοιας, σχολιάζονται οι σημειώσεις των *Φιλοσοφικών τετραδίων* για τις σχέσεις «γενικού» και «μοναδικού» και, με κάποια αποσπάσματα από την «Εισαγωγή» στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, προβάλλεται η «διαλεκτική ενότητα» των αντίθετων διαδικασιών της γνώσης που επιτρέπει στην επιστήμη να προσλαμβάνει το «πραγματικά συγκεκριμένο», να το αναπαράγει και να το ανακατασκευάζει στα νοητικά της σχήματα. Το τελευταίο τμήμα των *Δοκιμίων*, εκτενέστερο και συστηματικότερο, ασχολείται με την αρχή του «διαλεκτικού καθορισμού» που εμφανίζεται με τη μορφή της «αλληλεπίδρασης» —κατά την ανάλυση του Engles— ως καθολικής συνοχής του κόσμου. Η υπερνίκηση της «μηχανοκρατίας» αφορά και το κοινωνικό γίγνεσθαι, ιδίως στο θεώρημα των σχέσεων «βίωσης» και «εποικοδομής» που πρέπει να χρησιμοποιείται, σύμφωνα και με τις απαιτήσεις της Κυβερνητικής, για την ανάδειξη της αμοιβαιότητάς τους και όχι για την εμπέδωση του «οικονομισμού» (1978).

Σ' αυτή τη συνοπτική διερεύνηση των κύριων πτυχών του μεταπολεμικού έργου του Ιμβριώτη μπορούν να προστεθούν οι ακόλουθες παρατηρήσεις, που επιτρέπουν μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα αυτής της εισήγησης. Η επίγνωση του Ιμβριώτη ότι η κομματική του ένταξη είχε προηγηθεί μάλλον από τη μαρξιστική του κατάρτιση, μάλιστα σε μια περίοδο εθνικών περιπετειών και διώξεων της Αριστεράς, τον κατατάσσει στην πλειάδα των φιλελεύθερων διανομένων του μεσοπολέμου που διοχετεύουν το πάθος της στράτευσής τους στο δημοτικισμό τώρα στην έμπρακτη επεξεργασία των θεωρητικών βάσεων της «προοδευτικής ιδεολογίας». Έτσι, συγχρονίζουν τα επιμέρους ιδεολογήματα της ανοδικής φάσης του δημοτικισμού και μετέχουν στην πραγματοποίηση των οραμάτων του «λαού», που, τόσο την Κατοχή όσο και στη μετεμφυλιακή φάση, ταυτίζεται με το έθνος. Στους κόλπους της ΕΔΑ, την οποία και ο ίδιος υπηρέτησε, αναζωπυρώθηκε η «λαϊκοδημοκρατική» εννοιολογία, με κύρια αιχμή την αποκατάσταση της δημοκρατίας και την κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας. Για την υπεράσπιση των θέσεων του νόμιμου πολιτικού σχήματος της Αριστεράς, στις κρίσιμες αντιπαραθέσεις του με τις επιλογές των πολιτικών εκπροσώπων της «ολιγαρχικής μειοψηφίας», ο Ιμβριώτης αξιοποιεί την επιστημονική και φιλοσοφική του παιδεία, την οποία ωστόσο αποκόπτει από την αρχική θεμελίωσή της. Κρατά, δηλαδή, την αρχή του «όλου» της ψυχικής δραστηριότητας, την κριτική του μηχανιστικού κοσμοειδώλου και της σύστοιχης τάσης της συνειρμικής ψυχολογίας, το θεώρημα της εξέλιξης (ή της «προαγωγής») του κόσμου, την καταξίωση της τεχνικής προόδου, την ενότητα των επιτευξέων του πολιτισμού, την αναγνώριση της κληρονομιάς του αρχαίου κόσμου και της νεότερης Ευρώπης και, κυρίως, την

εκτίμηση προς την επιστήμη, για να αποκρούσει την αυξανόμενη εισβολή του «αντιορθολογισμού» και της «μαγείας». Έτσι, η αλήθεια επιβάλλεται για το φως που σκορπίζει στα σκότη της φύσης και της κοινωνίας, στα οποία, ωστόσο, προσκολλώνται οι εκφραστές του κόσμου που φαίνεται να φθίνει, με στόχο να ματαιώσουν την οριστική του καταστροφή.

Αυτή η βεβαιότητα για τη δύναμη της επιστήμης, γνωστή κιόλας στο μεταπολεμικό Θεοδωρίδη ως *laudatio rationis*, διαποτίζει την εννοιολογική ανάλυση του Ιμβριώτη, τόσο στις επίκαιρες παρεμβάσεις του όσο και στις αυστηρότερες μελέτες του, όπως στην προσέγγιση της τέχνης ως διαδικασίας ομότροπης προς την επιστημονική γνώση, που αποκλείει, λόγω χάρη, από τον περιβόλο της τη «μαγική σκέψη» του «νοσηρού» υπερρεαλισμού. Υγιές και επομένως γνήσιο είναι ό,τι «αντανακλά» τη δυναμική φορά της πραγματικότητας, είτε με τους «τύπους» της καλλιτεχνίας είτε με τις λογικές έννοιες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η «αληθινή» τέχνη και επιστήμη καταντούν μια «ταξική ιδεολογία». Μ' αυτό ακριβώς το «υπερταξικό» κριτήριο της ορθής απόδοσης των πραγμάτων, ο Ιμβριώτης στρέφεται, κατά το υπόδειγμα του Γληνού (κάποτε μάλιστα αντλεί από τις αναλύσεις του), προς την ανασκευή των «πνευματικών μορφών αντίδρασης» που κατηλεύονται την επιστήμη, διαφθείρουν την τέχνη, θρηνούν για τις παρενέργειες της τεχνικής χωρίς να διαμαρτύρονται για τον αίτιο, λουιδωρούν την «ανώνυμη μάζα» χωρίς να κατονομάζουν το δημιουργό της, εξυμνούν τον κοσμοπολιτισμό και υπονομεύουν τα ιδεολογικά αντισώματα του «έθνους». Βέβαια, ο Ιμβριώτης επισημαίνει την πηγή αυτών των ιδεολογημάτων, καθώς και τον τρόπο μεταφύτευσής τους στην ελληνική διάνοηση, που πρώτιστα τον ενδιαφέρει, όπως μαρτυρούν τα τιτλοφορούμενα «ιδεολογικά» δοκίμια.

Αυτή η τριβή με την καθημερινή πολιτική πράξη, παρά την εύλογη χρησιμότητά της, εδραίωσε την προτίμησή του προς το δοκιμακό λόγο, ακόμη και στην τελευταία φάση της συγγραφικής του παραγωγής, με τις ώριμα μαρξιστικές προσπελάσεις της φιλοσοφικής προβληματικής. Όχι τόσο το είδος της γραφής, όσο κυρίως η ροπή των θεωρητικών του ενασχολήσεων είχε κιόλας καθοριστεί από τα ενδιαφέροντα των μεσοπολεμικών του πραγματειών. Δηλαδή, οι διερευνήσεις του ψυχικού κόσμου και η κριτική παρουσίαση του μπερζονισμού, με την οποία συντελείται η μετάβαση του Ιμβριώτη προς τη φιλοσοφία, προδιαγράφουν την αποδοτικότερη πρόσληψη του «διαλεκτικού υλισμού» που τελείται με την προσφυγή στον Engels και τον Λένιν και με τη συνδρομή ανατολικογερμανών μελετητών τους (Hötz, Klaus), χωρίς ωστόσο να αγνοείται και η οφειλή της Κυβερνητικής στη «διαλεκτική» αναδιατύπωση οντολογικών και γνωσιολογικών προτάσεων. Η κυρίαρχη ιδέα αυτών των δοκιμίων της ωριμότητας, που η απαρχή της εξιχνιάζεται κιόλας στα πρώτα γραπτά του Ιμβριώτη, αφορά το πρόβλημα της ελευθερίας, που τώρα αποκτά τη μορφή της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τη φυσική νομοτέλεια και τους κοινωνικούς ταξικούς καταναγκασμούς. Φιλόσοφος της ελευθερίας ο ίδιος, δεν έκρυβε την ανασφάλεια για τις δυνατότητες της δημιουργικής εκδίπλωσης της σκέψης του στη σφαίρα της «διαλεκτικής υλοκρατικής φιλοσοφίας», πέρα από τα κείμενα των «κλασικών» και των επίσημων ερμηνευτών τους, έστω κι αν πρόκειται —κάποτε— για κωδικοποιήσεις εγχειριδίων. Η αγαπημένη του φράση, «ακόμα δεν είπαμε το όλο», μαρτυρία του ακαδημαϊκού πάθους για πληρότητα, συγκρατεί κάθε φορά την αγωνία του για την αναβολή της ολοκληρωμένης φιλοσοφικής σύνθεσης που θα αποτύπωνε την προσωπική διανοητική του σφραγίδα.

α. Φτώχεια και κομψότητα, Τ.Μ., 1928
β. Σκηνή του δρόμου, Τ.Μ., 1928